

تویژینه‌وه‌یه کی شیکارانه‌ی ده‌ستخه‌تی توحفه‌تولخوللان فی زمانی کوردان به‌ره‌می مه‌لا مه‌حموود بایه‌زیدی

هیمین عومه‌ر نه‌حمه‌د^۱

پروفیسوری یاریده‌ده‌ری زمان و ویژه‌ی کوردی، زانکۆی سۆران و زانکۆی بینگۆل
تاریخ دریافت: ۱۵ آبان ۱۳۹۷؛ تاریخ پذیرش: ۶ بهمن ۱۳۹۷؛ صص ۱۶۷-۱۸۵

چکیده

ملا محمود بایزیدی (۱۷۹۷-۱۸۶۳) یکی از نویسندگان کرد است که تأثیر مهمی در آغاز ادبیات مکتوب کردی کرمانجی داشت و به پشتیبانی الکساندر ژابا، کونسول روسی در ارزروم، خدمت قابل ملاحظه‌ای به ادبیات مکتوب کردی کرده است. تاکنون از آثار «عادات و رسومات نامه‌ی اکراد»، «چهل حکایت» و چند نوشته‌ی کوتاه دیگر که بگذریم، اثر دیگری از وی تصحیح نشده است؛ به همین سبب این پژوهش یکی از آثار نویسنده را مورد بررسی قرار می‌دهد که درباره‌ی زبان و دستور زبان کردی است که در سال ۱۸۵۶ برای ژابا تألیف کرد. در این پژوهش جدا از تصحیح تمام دستخط، اسلوب و دیدگاه‌های بایزیدی به زبان کردی و دستور زبانش را روشن می‌کنیم. چگونگی تأثیرپذیری از زبان عربی، ریزه‌کاری‌های مخصوص زبان کردی، مقایسه‌های زبانی زبان کردی با زبان ترکی، ترکیب بخشی از واژه و زبان محاوره‌ی لهجه‌ی کرمانجی میانه با لهجه‌ی کرمانجی شمال، نوآوری در مفهوم‌سازی و اصطلاحات تخصصی-علمی زبان، دیالوگ‌های او برای یادگیری زبان، شیوه‌ی مترادف و بخش‌های زبان محاوره در میان لهجه کرمانجی شمالی محورهای این پژوهش هستند. اهمیت این پژوهش در این است که برای اولین بار این دستخط تصحیح می‌شود و اولین کتاب دستور زبان کردی است که بسیار درباره‌ی واژه‌سازی، جمله‌سازی، صدا سازی و فرهنگ‌سازی بحث کرده است. علاوه بر این برای اولین بار است که دستخط کردی مربوط به ۱۷۰ سال قبل پیش تصحیح می‌شود.

واژگان کلیدی: دستور زبان کردی، لهجه کرمانجی شمالی، واژه‌سازی، فرهنگ، ملا محمود بایزیدی، ژابا

کورتیه

مه‌لا مه‌حموود بایه‌زیدی (۱۷۹۷-۱۸۶۳) یه‌کی له نووسهره کوردانه‌ی که نه‌قشی گه‌وره‌ی له‌سهر سه‌ره‌تا‌کانی نه‌ده‌بیاتی نووسراوی کوردی چاندووه و به پشتیبانی نه‌لیکساندر ژابای قونسولۆسی روسی له نه‌رزهرۆم، خزمه‌تیکی به‌رچاوی به نه‌ده‌بیاتی نووسراوی کوردی کردووه. تا ئیستا له به‌ره‌می عادات و رسوماتنامه‌ی نه‌کردی و چل حیکایه‌ت و چه‌ند ورده نووسینیکی تر بترازی، به‌ره‌می دیکه‌ی ساغنه‌کراوه‌ته‌وه. نه‌م تویژینه‌وه‌یه تیشک ده‌خاته‌سهر به‌ره‌میکی نه‌و نووسهره‌ی کورد له‌باره‌ی زمان و ریزمانی کوردی که له سالی ۱۸۵۶ بو‌ختری «ژابا»ی داناوه. باسه‌که وپرای ساغ‌کردنه‌وه‌ی ته‌واوی ده‌ستخه‌ته‌که، شیواز و روانینه‌کانی بایه‌زیدی بو‌ زمانی کوردی و ریزمانه‌که‌ی ده‌خاته‌پوو له چۆنیه‌تی کارتی‌کراوی له ریزمانی عه‌ره‌بی و ورده‌کاریه‌کانی تابیه‌ت به‌ زمانی کوردی و به‌راوردیبه‌ زمانیه‌کانی له هه‌مبه‌ر زمانی تورکی و تیکه‌ل‌کردنی به‌شیک له وشه و ناخاوتنه‌کانی زاری کرمانجی ناوه‌راست له‌گه‌ل زاری کرمانجی ژوروو و داهینانی له دروست‌کردنی تیگه‌ه و زاراوه‌تاییه‌ته‌کانی زانستی زمان و دیالوگه‌کانی بو‌فیربوونی زمان و شیوازی هاوواتا و به‌شه‌کانی ناخاوتن له‌ناو زاری کوردی کرمانجی ژورووودا ده‌بنه‌ته‌وه‌ری تویژینه‌وه‌که. گرنگیی نه‌م تویژینه‌وه‌یه له‌وه‌دایه‌یه‌که‌م جاره نه‌م ده‌ستخه‌ته‌ ساغده‌کریته‌وه و ده‌بیته‌یه‌که‌م به‌ره‌می ریزمانی کوردی که به فراوانی له‌باره‌ی وشه‌سازی و رسته‌سازی و ده‌نگ‌سازی و فه‌ره‌نگ‌سازی دواوه. وپرای نه‌وه‌ی یه‌که‌م جاره ده‌ستخه‌تیکی کوردی پیش ۱۷۰ سال له‌مه‌وبه‌ر ساغده‌کریته‌وه.

وشه‌سهره‌کیه‌کان: ریزمانی کوردی، زاری کرمانجی ژوروو، وشه‌سازی، فه‌ره‌نگ، مه‌لا مه‌حموود بایه‌زیدی، ژابا

¹ Hemin.ahmad@soran.edu.iq

۱- پیشه‌کی

ئه‌گه‌رچی به گشتی میژووی نووسراوی کوردی زۆر دوور نییه، به تاییه‌تیش میژووی په‌خشانی کوردی، هه‌میشه کورد له هه‌ولئی ئه‌وه دابوو کهم تا زۆر بتوانیت ده‌ستخه‌ت و که‌شکۆل و به‌یازه‌کانی خۆی بپشکنیت و سه‌باره‌ت به په‌خشانی کۆنی کوردی شتی تازه بدۆزیته‌وه. هه‌لبه‌ت له نیو میژووی په‌خشانی کوردیشدا بابه‌تی زمانناسی کوردی گرنگییه‌کی تاییه‌تی هه‌یه، به تاییه‌تی له‌وه‌دا که سه‌دان سأل پیشتر نووسهر و زانایانی کورد به عه‌ره‌بی ده‌باره‌ی ریزمانی عه‌ره‌بی گه‌لێک به‌ره‌ه‌میان نووسیوه. بۆیه تا ئه‌م دواییانه‌ش به‌ره‌ه‌میکی تاییه‌ت به زمانی کوردی له کاروانی په‌خشانی کوردیدا که‌متر بینراوه.

هاتنی ئه‌لیکساندر ژابای قونسولی رووس بۆ شاری ئه‌رزه‌رۆم له باکووری کوردستان، له کۆتایی نیوه‌ی یه‌که‌می سه‌ده‌ی نۆزده‌مدا ته‌کانیکی گه‌وره بوو بۆ به‌ره‌وپیشبردنی ژانری په‌خشانی کوردی به لایه‌نی جۆراوجۆره‌وه، چونکه تا ئه‌وسا شیعر قه‌له‌مه‌روی مه‌یدانی نووسینی کوردی بوو و ئیتر له‌وه‌به‌دوا به هاوکاری مه‌لا مه‌حموود بایه‌زیدی، ژابا توانی کۆله‌گه‌یه‌کی گه‌وره‌ی که‌له‌پووری کوردی دروست بکات و به‌ره‌ه‌می جۆراوجۆری نیو کۆمه‌لگه‌ی ئه‌وسای کوردی له نه‌مان رزگار بکات. له‌و سۆنگه‌شه‌وه داوا له بایه‌زیدی ده‌کات که به‌ره‌ه‌مێک ده‌باره‌ی ریزمانی کوردی بنووسیت و به‌و هۆیه‌وه ببیته سه‌ره‌تایه‌ک بۆ هه‌موو ئه‌وانه‌ی ده‌یانه‌ویت فی‌ری زمانی کوردی بین و یان بیان‌ه‌ویت ئه‌و زمانه بناسن. ئه‌م توێژینه‌وه‌یه «توێژینه‌وه‌یه‌کی شیکاریی ده‌ستخه‌تی توحفه‌تولخولان فی زمانی کوردان نووسینی مه‌لا مه‌حموود بایه‌زیدی هه‌ولیکه بۆ ناساندنی یه‌کیک له‌و ده‌ستخه‌تانه‌ی به‌ فه‌رمانی ئه‌لیکساندر ژابا نووسراوه‌ته‌وه. تێیدا مه‌لا مه‌حموود بایه‌زیدی به شیوه‌ی په‌خشان باسی له بناغه‌ی فی‌ربوونی زمانی کوردیی کورمانجی کردوو و ده‌بیته یه‌که‌م به‌ره‌ه‌می تیروته‌سه‌ل بۆ ئه‌وسای میژووی په‌خشانی کوردی که کوردێک به خۆی بناغه‌ی نووسینی ریزمانی زمانه‌که‌ی دا‌برێژیت.

گرنگیی ئه‌م توێژینه‌وه‌یه له‌وه‌دا‌یه پاش نزیك ۱۷۰ سأل بۆ یه‌که‌م جار ده‌ستخه‌ته‌که‌ ساغده‌کریته‌وه و له شیوه‌ی توێژینه‌وه‌ بنه‌ماکانی هزری بایه‌زیدی و به‌رنامه‌ی کارکردنی له‌و به‌ره‌ه‌مه‌دا ده‌خاته‌روو. هه‌روه‌هاش سه‌ره‌تا‌کانی میژووی په‌خشانی کوردی چهند سألێک ده‌باته پیشتر و روانینی ئه‌وسای زانایه‌کی کورد له‌باره‌ی زمانی کوردی نیشان ده‌دات. باسه‌که به تیروته‌سه‌لی شروقه‌ی پیکهاته‌ی ده‌ستخه‌ته‌که‌ی کردوو. وێرای ناساندنی هه‌ریه‌که له ئه‌لیکساندر ژابا و مه‌لا مه‌حموود بایه‌زیدی، ده‌ستخه‌ته‌که‌ی ناساندوو و پاشان به‌رنامه‌ی بایه‌زیدی له نیو ده‌ستخه‌ته‌که‌دا دیارکردوو و باسه‌که‌ی به‌سه‌ر چهند سه‌ره‌مژاریکدا دا‌به‌ش کردوو، له‌وانه بایه‌زیدی و کاریگه‌ربوون به ریزمانی زمانی عه‌ره‌بی و هه‌روه‌ها ورده‌کارییه‌کانی

بایه‌زیدی له ده‌ستخه‌ته‌که‌یدا له هه‌ریه‌که له کۆک و ره‌گی دروستبوونی کاره‌کان و وردبوونه‌وه له چهند بابه‌تیکی ریزمانی وه‌ک نه‌فی و نه‌هی، سه‌رسورمان، و جه‌ختکردنه‌وه (ته‌ئکید) و ئەو بابه‌تانه‌ی که به کار-ه‌وه گریدراون. دواتر به‌نامه‌ی بایه‌زیدی له گرنگیدان به ناو و هه‌موو ئەو بابه‌تانه‌ی که به ناوه وه په‌یوه‌ستکراون. وێرای ئەمه پرسى فەرهنه‌نگسازى و چۆنیه‌تى مامه‌له‌کردنى بایه‌زیدی له‌گه‌ل فەرهنه‌نگ و به‌نامه فەرهنه‌نگیه‌که‌ی و دواجاریش مه‌زراندنى میژوو له چوارچێوه‌ی پرسیار و وه‌لامدا که بایه‌زیدی له چوارچێوه‌ی دیالۆگدا ئەمه‌ی به‌رجه‌سته‌کردوو. له هه‌موو ئەم مژارانه‌دا ویستراوه روانینی بایه‌زیدی بۆ مه‌سه‌له‌ی زمان شیکریته‌وه و له کویدا له‌گه‌ل ریزمانی ریزمانناسی ئەم‌رۆدا یه‌کی نه‌گرت‌وه ئاماژه‌ی پیدراوه. به‌م شیوه‌یه ته‌واوی ده‌ستخه‌ته‌که بۆ رینووسی ئیستای کوردی ساغکراوه‌ته‌وه و به کورتیش و به شیوازی شروقه‌کاریی وه‌سفی ئەم تویژینه‌وه‌یه‌ی له‌باره‌وه کراوه.

۲- ناساندنی ده‌ستخه‌ته‌که

ئەم ده‌ستخه‌ته‌که له کۆلیکسۆنی ئەلیکساندر ژابا به ژماره‌ی Kurd 8/a پارێزراوه و ۱۴۴ لاپه‌ریه و به شیوه‌ی په‌خشان باسی چۆنیه‌تی فیربوونی زمانی کوردی ده‌کات. یان، به واتایه‌کی تر، ناساندنی زمانی کوردیه‌یه، له‌گه‌ل‌ئیشیدا چهند لاپه‌ریه‌یه‌کی بۆ فەرهنه‌نگی کوردی-تورکی ته‌رخانکردوو و له کۆتاییه‌که‌شدا دایه‌لوگیککی هیناوه‌ته‌وه بۆ ئەو که‌سه‌ی بیه‌ویت به کوردی قسه بکات.

ئەم ده‌ستخه‌ته‌مه‌لا مه‌حموود بایه‌زیدی بۆ خاتری میر ئەلیکساندر ژابای نووسیه‌وه. هه‌ر له سه‌ره‌تاوه بایه‌زیدی ناوی کتیبه‌که‌ی به‌مه ده‌هینیت: «هذا کتاب قواعد لسان کوردی یه فی عادتهم.» له لاپه‌ریه‌ی دواتردا ده‌نووسیت: «رسالة تحفة الخلان فی زمانی کوردان.» ئینجا دیته سه‌ر ناساندنه‌که و ده‌نووسیت:

اشی په‌سنا خودی و سه‌له‌واتا سه‌رنجا، تو بزانی کو سه‌به‌بی پیک ئیخستنا فی ريساله‌یی ئەوه، کو مه‌دگه‌ل کونسولی ده‌وله‌تا فه‌خیمه روسیه‌یه کو ساکینه‌ل ئه‌رزهرۆمی میر ژابا، ژ میژ دۆستی و ناسی هه‌بوو و ئەوی ژى قه‌وی زیده مه‌یلا زانینا زمانى کورمانجان دکر، ئیجاری مه‌ ژى موراد کر کو ئەم ژى ريساله‌یه‌کی د به‌حسا وی زمانیدا پیک بخین، ئیدی مه‌ ده‌ست پى کر و ناقى ريساله‌یی ژى توحفه‌تولخولان فی زمانى کوردان هاته‌ دانین، خودی ته‌مام کرنی ژى راست بین، ئامین.

ئەمما به‌عد:

تو بزانی کو زمانى کورمانجی ژى وه‌کو زمانید ... کۆتاییه‌که‌ی ئەمه‌یه: ئیدی ئەفه‌ نابتن مروفا بی کو ئەز بيمه سه‌به‌بی ئیخسیرا عیله‌کی ب ئیزنا خوه‌دی نه‌ا دی جه‌وابی ئەسه‌حه‌ی بین

و ئەز ژێ مزگینا خوه ب دەسینم و پیسیرا من ژێ ژ دەست وه خهلاس بیتن، ئەف شوکری خوه دێ قاسیدید چووپی هاتن و مزگینی ئینان کو راسته، وه سسهلام. کتبه لأجل دوستی میر ژابا کونسولوسی فهخیمه ی رووسیه در ارضوم.

۲-۱- ئەلیکساندر ژابا کییه؟

ناوی ژابا له سهراوهی جوړبه جوړه وه به شیوهی جوړبه جوړه ده بینریت. هۆکاره که ی ئەوه یه ناوبراو ناسنامه یه کی فره لایه نی هه بووه له بواره کانی زمان، میژوو، رۆشنیری و ئەدهبیاتی زۆر نه تهوان کاری کردوو و به چهند زمانیک نوسیویه تی. بۆ وینه له سهراوه کانی پۆلۆنیا به ناوی August Kosciezsa Zaba هاتوو و له سهراوهی رووسیدا به ناوی August Dementevič Jaba و له سهراوه کانی ئەلمانیا شدا به ناوی August Jaba هاتوو. ههروه ها نازناوه که یشی به شیوهی جودا جودای وهك Saba, Shaba, Yaba, Zhaba, Zaba, Caba هاتوون (۲۹، ۲۰۱۵: çelik). ئۆگست ژابا له رۆژی ۱۵ ی ئابی سالی ۱۸۰۱ له قیلنا له لیتوانیا له خیزانیکی سهرابازی له دایک بووه. باوکی ناوی دۆمینیک ژابا (۱۷۶۵-۱۸۴۸) بووه، که سیککی دهوله مند بووه و خاوه نی چهندین گوند و ئاواپی بووه. له ناو بنه ماله ی ژابا له شهش برا پینجیان له ریزی ئەفسه ری دا بوون. ژابا دوا ی ئەوه ی هه موو قوناغه کانی خویندن به سهراکه وتووپی ده بریت، له ۲۹ ی ئایاری سالی ۱۸۲۴ دا له وهزاره تی دهروه ی رووسیا سهرا ته وه کوو وه رگێر کار ده کات، به لام ئەم کاره ی به دل نابێ و داوا ده کات هه ر له هه مان وهزاره ت بیه ته به شی رۆژه لاتیه کان. دوا ی ئەوه ی به سهراکه وتووپی ئەم به شه ده بریت، له ۲ ی نیسانی ۱۸۲۸ ده بیته وه رگێر له کۆلیژی دهوله تی بۆ کاروباری هه نده ران. دوا ی ئەوه ی له ۱۷ ی نیسانی ۱۸۳۰ دا ئەرکینکی نه پینی له یافا پی ده سپین. ژابا زۆر سهراکه وتوو ده بیته و له سهرا پینیا زی دهسته لاتی سهرووی خویه وه له ۲۱ ی نیسانی ۱۸۳۱ ده یخه نه ریزی کونسولی فهخری. له دوا ی تهواو کردنی چهند ئەرکینک له ئاداری ۱۸۳۲ له سالۆنیک و ئۆکتۆبه ری ۱۸۳۵ له سمیرنا، له ۲۱ ی ئاداری ۱۸۳۸ وه کو یه که مین وه رگێر و راویژکاری کونسولگه ری گشتیی رووسیا له سمیرنا کار ده کات. له ۱۱ ی ته مموزی ۱۸۴۲ ده بیته راویژکاری ده ربار و له ۲۲ ی ئابی ۱۸۴۶ میدالیای شهرف له بهرامبه ر خزمه تی بی پسانه وه ی پانزه سالی وه ده گریت. له ۲۹ ی ئایاری ۱۸۴۸ دا ژابا ده ستنیشان ده کریت بۆ پۆستی کونسولی رووسیا له ئه رزه رۆم و تا هه لگه رسانی جهنگی قرم هه ر له پۆستی کونسولخانه ی رووسیا له و شاره دا ماوه ته وه.

له ۱۱ ی ئایاری ۱۸۵۶ دووباره بۆ جاری دووه م کرایه وه به کونسولی رووسیا له ئه رزه رۆم و تا وه کو ۲۷ ی حوزه ییرانی ۱۸۶۶ هه ر له م پۆسته دا مایه وه. ژابا ماوه ی پانزه سال زیاتر له شاری

ئەرزەرۇم ژياۋە و لەم ماۋەيەدا دوو جاۋ ۋە كو كونسولنى رووسا لەۋيىدا ماۋەتەۋە لە نىۋان (۱۸۴۸ - ۱۸۵۳) و (۱۸۵۶ - ۱۸۶۶) و لەم ماۋەيەدا بەتايىبەتى لە نىۋان سالانى ۱۸۵۶ تا ۱۸۶۶ ماۋەي دە سالان ژابا توانىۋەتتى گەنجىنەيەكى يەكجار گەۋرەي زمانى كوردى لە فەۋتان رزگار بكات و بە يارىدەي زاناي گەۋرە مەلا مەحموود بايەزىدى توانيان كۆمەللىك دەستىۋوسى كوردى لە فەۋتان رزگار بكن. دەگوتىت ژابا زمانە رۆژھەللىيەكانى: توركى، عەرەبى، فارسى و كوردى زانىۋە و كۆمەل دەستىۋوسەكانى ژابا بە زمانە رۆژھەللىيەكان ۲۶۰ دەستىۋوس بوون. لە كۆي ئەو ۲۶۰ دەستىۋوسە تەنيا ۱۶۰ دەستىۋوسى ماون و ئەۋانى ترون بوونە كە پىدەچى زۆربەيان دەستىۋوسى كوردى بن. لە دەستىۋوسى سالانى ھەشتايەكانەۋە پىرى و نەخۇشى زۆريان بۆ ھىناۋە و لە نامەيەكدا بۆ يۇستى لە ۱۲ى ئايارى ۱۸۸۱ دا دەنووسىت: راستىيەكەي ھىشتا چەند تىكىستىكى دىكەي كوردىم لا ماۋە، بەلام ئەفسووس چىتر ناتوانم بە ھۆي بارى لەشساغىمەۋە: لاۋازى قاچ، دەست و بىنايىم خەرىكىان بىم. چابا لە ژيانىدا دوو ژنى ھىناۋە جۆزىفېن و مۇسترا، ژنى يەكەمى سالى ۱۸۳۰ گواستۆتەۋە و سالى ۱۸۴۸ لە سمىرنا كۆچى دوايى دەكات و لەم ژنە دە مندالى ھەبوۋە و دوۋەمىن جار سالى ۱۸۵۰ لەگەل ژنى دوۋەم ھىلېن گىرۆزەماۋەند دەكات و لەۋىش دە مندالى دەبى. ژابا لە ۳ى ژانۋىيەي ۱۸۹۴ لە سمىرنا و لە تەمەنى نەۋەد و سى سالىدا كۆچى دوايى دەكات (ژابا، ۲۰۱۰: ۱۵ - ۱۶).

۲-۲- مەلا مەحموود بايەزىدى كىيە؟

مەلا مەحموود بايەزىدى لە سالى ۱۷۹۹ لە ناۋچەي بايەزىد لە باكورى رۆژھەللىيە كوردستانى توركىا لەدايك بوۋە. ھەر لەۋىش دەستى بە خويىدن كىرۋە، پاشان لە تەۋرىز پىرى فارسى بوۋە، ئىنا سەر لەنوي ھاتۆتەۋە شارهكەي خۆي و بوۋە بە بەرپۆبەرى قوتابخانەي ئايىنى (حوجرە). بايەزىدى لەگەل شكانى بەھلوول پاشاي كورد، دواين مىرى كورد لە بايەزىد، شارهكەي خۆي جىدىللى و دەچىتە ئەرزەرۇم و لەۋى دەبىتە خواجه، پاىيەكى بەرز لەناۋ نوۋسەر و رۆشنىراني ئەۋى داگىردەكا. لەكاتى راپەرىنەكەي بەدرخان پاشاي جەزىرە لە سالى ۱۸۴۶ دژى عوسمانىيەكان، مەلا مەحموود بايەزىدى بەرپىسارىيەكى مېژۋويى دەكەۋىتە ئەستۆ ئەۋىش نىۋەندگىرى عوسمانىيەكان و بەدرخاننىيەكانى كىرۋە، بەلام دواتر عوسمانىيەكان بە تۆمەتى ئەۋى كە لايەنگىرى مىرى بەدرخان بوۋە تۆمەتى خىيانەتى دەدەنە پال و زىندانى دەكەن و دواتر بۆ شارى وانى دوۋردەخەنەۋە. سەرچاۋەي دىكە پىيى وايە دواي ئەۋەي بايەزىدى لە مەدرەسەي خانى لە بايەزىد مودەرىسايەتى دەكات. لە سالى ۱۸۵۵ شەرى عوسمانى و رووسان دەقەۋمى و لەبەر ھەندى بايەزىدى ناچار دەبىت بەرە ئەرزەرۇم كۆچ بكات و لەۋى لەبەر ھەژارىي توۋشى رەۋشپىكى ناخۇش دەبىت و دواي ئەۋەي لە قونسلىخانەي رووسيا ژابا دەناسىت، ئىدى دەرگاي كار و خەباتى بۆ دەبىتەۋە (ztürk، ۲۰۱۷: ۱۸). شارهزايى بايەزىدى لە بارەي چوار زمانە

گرنه که ی رۆژه لاتدا هینده فراوان بووه، که له ناو نووسهره کانی شاری ئه زه رۆمدا ته نیا روو له بایه زیدی ده کرا بو نووسین به فارسی یان بو وه گێران له فارسییه وه بو تورکی. له ره وانبێژی و ئه ده بیاتی عه ره بی و فارسی و تورکیدا شاره زاییه کی بی وینه ی هه بووه. قورئاناس، مه لایه کی شاره زا، نووسهریکی به توانا بووه. له نازناوه ئه ده بییه کانی مه لا مه حموود بایه زیدی: مه حموود ئه فهندی، فه قیر مه حموود ئه فهندی، خواجه مه حموود ئه فهندی (پیربال، ۲۰۰۰: ۴)، مه لا ئه فهندی، حاجی مه حموود ئه فهندی بووه. له سالی ۱۸۶۳ له بایه زید کۆچی دوایی کردووه (Ztürk، ۲۰۱۷: ۱۹).

له بهر ئه وه ی له هه موو به ره مه کانی ناوی خۆی نه نووسیوه، یان به ناوی جۆر به جۆره وه کتیبی نووسیون، بۆیه تا ئیستا هه موو به ره مه کانی ته واو دیار نین. ئه و به ره مه مانه ی که تا ئیستا جیگێر کراون بریتین له:

- ۱- عادات و رسوماتنامه یی ئه کرا دییه؛
- ۲- ته واریخی جه دیدی کوردستان (میژووی نویی کوردستان)؛
- ۳- وه گێرانی شه ره فنا مه؛
- ۴- فه ره نگا کوردی- فره نسی؛
- ۵- فه ره نگا ده قۆکا کوردییا هه کاری- ره وه ند؛
- ۶- فه ره نگا کوردی- رووسی- فره نسی- کوردی؛
- ۷- سه رف و به عزتی ئوسولی لازیمه یا ته علیمه ب زمانی کورمانجی یه؛
- ۸- چیرۆکا مه م و زین (په خشان)؛
- ۹- جامیعه یی ریساله یین حیکایه تان؛
- ۱۰- توحفه تولخوللان فی زمانی کوردان؛

له گه ل نووسینه وه ی چه ندین به ره مه می شاعیر و نووسه رانی کورد.^۱

۳- به رنامه ی بایه زیدی له نووسینی کتیبه که

هۆکاری نووسینی کتیبه که وه ک له پێشه کیی کتیبه که دا هاتووه، بایه زیدی ئاماژه به وه ده کات که بو خاتری ئه لیکساندر ژابا ئه م کتیبه ی نووسیوه و هه ره ها ئاماژه به کۆنیی دۆستایه تی خۆی له گه ل ناوبراو ده کات، ئه مه ش به لگه ی ئه وه یه بایه زیدی ماوه یه کی درێژ له گه ل ژابا دۆستایه تییا ن هه بووه، هه ره ک پاش سوپاس و ستایش بو خودا ئه م راستییه نیشان ده دات:

پاشی په سنا خودی و سه له واتا سه رنجا، تو بزانی کو سه به بی پیک ئیخستنا فی ریساله یی ئه وه، کو مه دگه ل کونسولی ده وله تا فه خیمه روسییه کو ساکینه ل ئه زه رۆمی میر ژابا، ژ میژ دۆستی و ناسی هه بوو و ئه وی ژی قه وی زیده مه یلا زانینا زمانی کورمانجان دکر، ئیجاری مه ژی موراد کر کو ئه م ژی ریساله یه کی د به حسا وی زمانیدا پیک بخینن، ئیدی مه ده ست پی کر و ناقی

^۱ ته واوی ئه و به ره مه مانه ی سه ره وه له کۆلکسیۆنی ئه لیکساندار ژابا پارێزاون و ئیستا لای ئیمه هه ن.

ریساله‌یی ژێ توحفه‌تولخولان فی زمانێ کوردان هاته دانین، خودێ ته‌مام کرنێ ژێ راست بینه، ئامین.

به واتایه‌کی دیکه، ئه‌و راستییه‌ش ڕوون ده‌کاته‌وه که ژابا له‌میژ بوو چه‌زی ده‌کرد فی‌ری زمانێ کوردی بی‌ت، بۆیه داوای له‌ بایه‌زیدی کردووه که کتیبێک له‌باره‌ی زمانێ کوردی بنووسیت. ناوی کتیبه‌که‌شی ناوه توحفه‌تولخولان فی زمانێ کوردان.

۴- بایه‌زیدی و کارتیکراوی له‌ رێزمانی عه‌ره‌بی

بایه‌زیدی له‌م کتیبه‌دا ته‌واو له‌ رێزمانی عه‌ره‌بی کاریگه‌ری وه‌رگرتووه، له‌به‌ر ئه‌وه‌ی ناوبراو وه‌ک هه‌ر زانایه‌کی دیکه‌ی نیو کۆمه‌لی کورده‌واری سه‌رچاوه‌ی ڕۆشنگیری و زانسته‌که‌یان زمانێ عه‌ره‌بی بووه و له‌ حوَجْره و مه‌درسه‌کاندا رێزمانی عه‌ره‌بیان خویندووه، بۆیه به‌ کاریگه‌ری ئه‌و زمانه‌ هاتووه رێزمانی کوردیشی دارشتووه. بۆ وێنه، له‌ زمانێ عه‌ره‌بیدا هه‌ر له‌ یه‌که‌م ده‌ربریندا ئه‌وه ده‌گوتریت که: الکلام اما اسم و فعل و حرف. بایه‌زیدیش هه‌ر له‌ سه‌ره‌تاوه به‌ کاریگه‌ریی زمانێ عه‌ره‌بی ئه‌مه‌ی نیشانداوه: هه‌ر چی خه‌به‌ری ژ ده‌قی ئینسانی ب ده‌رکه‌فه، یان فعله‌ یان ئیسمه‌ یان حه‌رفه، قاتا ب غه‌یر ژ قان سی قسما ئیدی ئه‌سلا خه‌به‌ردان نابتن وکو ئه‌و سانه هه‌رچی خه‌به‌ر هه‌نه پێککه‌ ل وان سی قسما دبن: فعل، ئیسم، حه‌رف.

خاڵیکی دیکه‌ی کاریگه‌رییه‌که‌ له‌ به‌ کوردی نه‌کردنی تیگه‌ه و زاراوه‌کان ده‌رده‌که‌وێت، بایه‌زیدی له‌ به‌رهمه‌که‌یدا به‌شی هه‌ره‌ زۆری تیگه‌هه‌کانی وه‌ک عه‌ره‌بی خۆی نووسیوه‌ته‌وه و هه‌ولێ به‌ کوردی کردنی نه‌داوه، ته‌نیا له‌ کاتی شروقه‌کردن و ناساندنه‌که‌دا به‌ کوردیی ناساندوونی. بۆ وێنه هه‌موو تیگه‌هه‌کانی وه‌ک فاعل، مه‌فعول، حه‌رف، فیعلی لازم، فیعلی موته‌عه‌ددی، سیفه‌ت، وه‌ک خۆی نووسیویه‌تی‌وه: فعل ژێ دوو قسمه، قسمة موته‌عه‌ددی و قسمة لازم دبێژین، قسمة موته‌عه‌ددی ژێ ئه‌وه کو ئه‌و فعل ژ فاعیلی په‌یدا دبتن ب بال مه‌فعوله‌کی وه‌کو نه‌ادا وه‌ ئستاند.

۵- ورده‌کارییه‌کانی بایه‌زیدی له‌ ده‌ستخه‌ته‌که‌یدا

۵-۱- وردبوونه‌وه له‌ کۆک و ره‌گی دروستبوونی کاره‌کان

بایه‌زیدی راسته‌ به‌ کاریگه‌ریی زمانێ عه‌ره‌بی رێزمانی کوردی نووسیوه‌ته‌وه، به‌لام به‌ وردبوونه‌وه‌ی له‌ ئاخواتنی کوردی خۆی یاسا و ریسای دروست کردووه، بۆ نمونه هه‌روه‌ک چۆن له‌ دروستکردنی کاری ئیستای زمانێ عه‌ره‌بیدا له‌ کتیبه‌ رێزمانیه‌کاندا ده‌گوتریت پێویسته‌ یه‌ک له‌ هه‌ر چوار پیتی (أ، ن، ی، ت) بکه‌وێته‌ پیش کاره‌که‌ ئه‌نجا ده‌بیته‌ کاری ئیستا. بایه‌زیدیش بۆ

زمانی کوردی وای داناوه که دهبیت پیتی (د) بکهوڤته پیش کاره که و بیگانه کاری ئیستا، ههروهها بو کاری داهاتووش (ی) بکهوڤته دوای (د)ی زیادکراو:

فیعل موزاریع دوو قسمه، یان ئهوه کو دهلالهت دکهتن ئهف شۆله نها دئ بین، ژ وی قسمی را حال دبیزین، فیعل موزاریع ئهوه کو دئیتیدا یا ویدانی حهرف دال تیتته دانین، مهسه لا وه کو دبیزئی دکهتن، ددهتن، دبتن،^۱ یانی ئهفه کپین و داین و برین، نها فیلحال دئ واقع بین، ئهگه مهسه لا ئه و شۆله دئ پاشی نها ببتن، ژ وی را موسته قهبل دبیزین، فیعل موسته قهبل ئهوه کو حهتتا نها نه بوویه، لاکین پاشی نها دبتن. ئیجاری لازمه کو دگه ل حهرف دال یا یکی^۲ ژی داتینن، ئه و ژی دهلالهت کو ئهف فیعل وای پاشی فی زهمانی پهیدا ببتن، ژفی فیعل را ژی موزاریعی ئیستیقبال دبیزین، یانی پاشی زهمانی نها دبتن، مهسه لا وه کو نها دبیزئی: کو دئ ببتن، دئ بدتن، دئ بخوتن، ئهف له فر دئ علامه تی ئیستیقباله.

باهیزیدی وردتر بوتهوه و هندی باری ههلاوڤرد و ئاوارتهی له زمانی کوردی باسکردوو له کاتی دارشتنی کاره کاندایا، وه ک کاری هاتن و وه ره، هه ره وه ک ده نووسیت:

وه هندک ئه فعالیتد کورمانجی ژی ههین کو فیعل وان و مهسده رید وان جودانه، وه کو نها دبیزئی: مهسده ری وی چووینه، لاکین ئه مرئی وی هه ره یه و ژ مهسده ری ژی ئه مر دبتن، ئه م ما دیسان حهرف (با) د به ری دا لازمه بچه ژی دبتن و ب غهیر ژ وی، وه کو نها وه ره یه ئه مره مهسده ری وی ژی هاتنه، لاکین ئه مرئی وی وه ره یه، ئهف ب حهرف با ژی نابتن، ئیلا وه ره یه.

۵-۲- وردبوونهوه له چهند بابته تیکی ریزمانی

۵-۲-۱- نه فی ونه هی

نووسه ر ئامرازی نه فیکردن و نه هی کردنی به (م، ن) حسیب کردوو و تئیدا به چوار شیوه باسی کردوو:

ئه لف. له نموننه ی کاری رانه بوردودا خستویه تیه روو: ژ فیعل موزاریع نه هی ژی تیتن، یانی مه نعا کرنا ناوی فیعلی، علامه تی مه نه یی ژی دوو حهرفن (م، ن) یه کی ژ فان هه ردوو حهرفان به ری وی فیعلی داتینه، وه کو نها دبیزئی: «مه خو، مه ده، مه چه،^۳ ئهف میسالی میمی میسالا نوونی ژی وه کو نها دبیزئی: نه ره، نه که، نه به». له راستیدا کاره که کاری داخوازییه نه ک کاری رانه بردوو (موزاریع).

^۱ ئهف سی فیعلانه رهنگی وان هاتیه سۆرکرن.

^۲ مه به ست (ی) یه نه ک (ی). به لام به هوی ئه وه ی له رینووسی ئه وسادا (ی) نه ده نووسرا بو یه نووسه ر ته نیا (ی) نووسیوه.

^۳ ئهف سی فیعلانه رهنگی وان هاتیه سۆرکرن.

بی. نیشانه‌که ده‌که‌وئته‌ کۆتایی فیعل: نووسەر پپی وایه له هه‌ندیک فیعلدا نیشانه‌ی نه‌فی و نه‌هی ده‌که‌وئته‌ کۆتاییه‌وه، به‌لام له‌وه‌شدا که‌وتۆته‌ هه‌له‌وه: وکو دنێ هه‌ندک ئه‌فعال ژێ هه‌نه‌ کو‌عه‌لامه‌تی مه‌نعی ژ ئاخیری قه‌ دزه‌لقه، وه‌کو نه‌ها دبێژی کو مه‌سه‌لا فیکنه‌ نه‌ده، به‌رنه‌ده.

پی. نیشانه‌که ده‌که‌وئته‌ ناوه‌راسته‌وه: نووسەر له‌مه‌شدا هه‌له‌ی کردوو به‌وه‌ی پپی وایه نیشانه‌ی نه‌فیکردن ده‌که‌وئته‌ ناوه‌راستی فیعل، که له راستیدا سه‌ره‌تایه‌ نه‌ک ناوه‌راست: وه هه‌ندک فعل هه‌نه‌ کو حه‌رفا نه‌فی دکه‌قنه‌ ئۆرتا فعلی^۱ وه‌کو نه‌ها دبێژی مه‌سه‌لا: قی نه‌خن، قی نه‌گرین، قی نه‌کوژه. ئه‌قنه‌ حه‌رفا مه‌نعی که‌تیه‌ نیفا فعلی ئه‌قنه‌ میسالیید نونی نه، ئه‌مما میسالیید حه‌رفی میم ببه‌ واقیع ببه‌ دنیتقا حروفید فیعلی وه‌کو نه‌ها دبێژی مه‌سه‌لا قه‌مه‌رشینه، قه‌مه‌که، قه‌مه‌زه‌لینه. خولاسه‌ هه‌ر چی ئه‌فعالید کو حه‌رفی ف داوپی ویدانی دبتن عه‌لامید نه‌هی، ئه‌گه‌ر میم و ئه‌گه‌ر نوون ل ئۆرتا فعلی واقیع دبتن وه‌کو قان ئه‌فعالید مه‌زکووره.

تی. نووسەر باسی زمانه‌وانی کۆمه‌لایه‌تی و لایه‌نی پراگماتیکی له‌گه‌ل باری نه‌فیکردن تیکه‌ل کردوو و ئه‌مه‌شی له‌نیو تایبه‌تمه‌ندیی زمانی کوردیدا دۆزیوه‌ته‌وه، به‌وه‌ی له ده‌وروبه‌ری واتا و قسه‌کردندا هه‌ندی جار وشه‌یه‌کی وه‌ک (ئاه) واتای نه‌کردنی شته‌که ده‌دات: حروف هه‌نه‌ کو ب مه‌عنا مه‌نعا فیعلی دبن، وه‌کو نه‌ها له‌فزی «ئاه» مرۆقه‌ک دبێژته ته‌کو فلان شۆلی بکه، توژی د جوابیدانی دبێژی ئاه، یانی ئه‌ز وی شۆلی ناکم.

نووسەر هه‌مان رێسای زمانی عه‌ره‌بی که بو جودایی نه‌فی و نه‌هی هه‌یه له‌سه‌ر کوردی پراکتیک کردوو، بو وینه‌ پپی وایه نه‌هی له‌ کاری رابردوودا ناکریت و ته‌نیا ده‌بیت کاری رانه‌بردوو و داهاوو بیت: د فعلا ماضی دا ئه‌مر و نه‌هی نابتن، له‌ورانی بۆری یه، شۆلا بۆری ئه‌مر و نه‌هی مومکین نابتن، به‌لکو ئه‌مر و نه‌هی مه‌خسوسه‌ ب فعلا موزاربع کو حاله‌ یان نه‌ها دی ببتن و یان ب فعلا ئیستیقباله، کو دی پاشی نه‌ها بیته‌ وجودی. ئیجاری تو ئه‌مر دکی کو بلانی بکتن یانی نه‌هی وه‌کی کو بلانی نه‌کتن.

۵-۲-۲- ئامرازی سه‌رسورمان

نووسەر سه‌رسورمانی به‌ ئامراز دانه‌ناوه و به‌لکو ناوی فیعلی لێناوه، له‌وه‌شدا (چ/چه‌ی) وه‌ک فیعله‌که‌ حسیب کردوو، ئه‌مه‌ش ئه‌وه‌نده‌ی هیز و ئاوازه‌ی گوتنه‌که سه‌رسورمانه‌که دیارده‌کات

^۱ واته‌ ده‌که‌ونه‌ ناوه‌راستی فیعله‌که.

ئەوێندە بە شیوەی نووسین نیشان نادریت. لەو بارەدا ناوبراو بۆ ئەوەی باس لە نیشانهی (!) سەر سورمان بکات بەم شیوەیە بۆچوونە کە ی خستۆتەرۆو:

هه‌ده‌ك حه‌رف ژێ هه‌بن به‌ مه‌عنا فيعلێ دێن، وه‌كو نه‌ها مه‌سه‌لا دبێژی: فلان كه‌س هاته‌يه، مروه‌قه‌ك د جه‌وايیدا دبێژتن: ئایا راسته‌ ئه‌و مروه‌قه‌ هاته‌يه و یاخو مروه‌قه‌ك خه‌به‌ری ژ بۆی ته‌ تینه‌ كو فلان مروه‌قه‌م یه‌، تو دبێژی چه‌ یانی، ئه‌ف له‌ فزه‌ چه‌ ئه‌فعالی ته‌عه‌جوبه‌، یانی عه‌جیب كو ئه‌و مروه‌قه‌ فه‌وت بوویه، ب قی ته‌رزی حروف هه‌نه‌ كو بخوه‌، ئه‌گه‌ر چه‌ حه‌رفه‌، لاكین د زمینی ویدانی فیعل تیه‌ فه‌م کرین، وه‌كو نه‌ها مروه‌قه‌ك دبێژه‌ كو ئیروكه‌ د هه‌قینی عه‌رد قه‌رسییه‌، تو د جوابیدانی دبێژی وه‌. یانی عه‌جایب د قی وه‌قتیدانی ژێ عه‌رد دقومه‌. (بایه‌زیدی، ۲۲)

۵-۲-۳- جه‌ختکردنه‌وه‌ (ته‌ئکید)

له‌مه‌شدا نووسه‌ر ناوی فیعلی لێناوه‌، له‌ راستیشدا ته‌نیا دووباره‌ کردنه‌وه‌ی ئه‌و شته‌یه‌ كه‌ قسه‌كه‌ر ده‌یلت و داوا ی ده‌كات. دووباره‌ کردنه‌وه‌كه‌ له‌ رووی واتاییه‌وه‌ بۆ جه‌ختکردنه‌وه‌ له‌ شتیك به‌ کاردی: «فیعل ته‌ئکیدێ ژێ هه‌یه‌، یانی قه‌وی مه‌حکه‌م کرنی، وه‌كو نه‌ها دبێژی یه‌کی كو: فلانه‌ تشتی بده‌ منئه‌و ژێ دبێژت كو نام، تو تیکرار دبێژی كو ددی ددی، ئه‌ف فیعل ته‌ئکیده‌، یانی ب قی نفی ئه‌ز دی وی تشتی ژ ته‌ بستینم» (سه‌رچاوه‌ی پیشوو، ۲۳).

۵-۲-۴- هێز و پرسیارکردن

نووسه‌ر له‌ روانگه‌ی قسه‌کردنی کوردییه‌وه‌، باسی له‌ هێزخستنه‌سه‌ر وشه‌ی کردوو بۆ ئەوێه‌ی ناوی هێزی لێ بنیت، به‌لکو ئه‌نجامه‌که‌ی باسکردوو به‌ هۆی هێزخستنه‌سه‌ره‌وه‌ پرسیار دروست ده‌بیت:

فیعل ئیستیفهام ژێ هه‌یه‌، یانی تو ئه‌وی خه‌به‌ری دبێژی دبه‌ به‌ر زه‌نا وی مروه‌قی دیخی، كو ئه‌وی فیعلی دکتن یانی ناکتن، ئه‌و فیعل د ئاخیدانی یایه‌کی داتینی، وه‌كو نه‌ها دبێژی كو دخویی، دچی، دکی، یانی ئه‌ف شولانه‌ تو ب بیر وی مروه‌قی دیخی، ئه‌و ژێ یان دکه‌ و یانی ناکتن. ئه‌ف ژێ فیعل ئیستیفهام دبێژین.

۵-۲-۵- هاوواتا

نووسه‌ر بۆ ئەوێه‌ی ناوی هاوواتا به‌ینیت، ته‌نیا له‌ چوارچیوه‌ی هاوواتابوون و هاوشیوه‌بوونی کاره‌کان ناوی ناوی ئه‌فعالی موشته‌ره‌که‌، واته‌ کاره‌ هاوبه‌شه‌کان. ئه‌مانه‌ش ته‌نیا هاوواتان و هێچ رۆلێکی ریزمانیان نییه‌: ئه‌فعالی موشته‌ره‌که‌ ژێ هه‌ین، یانی دبتن كو دوو و سی فیعل ب مه‌عنایه‌کی ببتن، وه‌كو نه‌ها قه‌رمین و فه‌رسیین و جه‌مدین، ئه‌قنه‌ هه‌ر سی ژێ ب مه‌عنایه‌کی نه‌ و ب غه‌یر ژ قان ژێ گه‌له‌ك ئه‌فعالی موشته‌ره‌که‌ هه‌بن، كو دشبنه‌ قانه‌.

۶- ناو

۶-۱- ئاوه لئاو (سيفهت)

نووسهر له باسي سيفه تدا ئه وهى نيشانداوه كه سيفهت بو تاك و تهسنييه و كوڤيه، جا چ نير بى يان مى يان جامد، ههروهها بو تهسنييه و جمع نيشانهى (ن) وهرده گرييت: وهك فلان تايفه خه بيسن، ههسپيد فلان جهى ب خه باتن. ناوبراو ئه م پيتى نوونه به عهلامه تي تهسنييه و جمع ده ناسييت.

۶-۲- زيده روهى (موباله غه)

نووسهر بو زيده روهويهك كه واتاي زياده بدات بو وه سفكر دنيك، واژهى (قهوى) به كار هيناوه، دياره ئه وسا له نيو خه لك ئه و وشه يه به كار هاتووه، ههروهك ئيستا له باكوور وشه ي (زهحف) جيگه ي گرتو ته وه: وه سف موباله غه دبتن، ئيجارى لازمه د وه سفا موباله غه دانى له فز قهوى بيته داين، مهسه لا وه كو نها دبيري كو: ئى سال بازي ر قهوى ئه رزاني يه، ئه ف وه سفه ژ بو موباله غه يه، يانى كه له ك زيده ئه رزانييه. ئه وان هى سه ره وه ناوى جنس بوون.

۶-۳- ناوى عه له م

نووسهر وهها ده يناسييت كه ئه و ناوانه ن تايبه تن به مرو ف يان گيانله بهر، جا ناوى ره سه ني كوردى به نموونه هيناوه ته وه:

ئيسم عه له م ژى هه يه، عه له م ئه وه كو مه خسووس ئانى مرو فه كي وه يانى حه يوانه كي موعه ييه ن به، وه كو نها مه سه لا عه مو و شه مو و حه سو و يانه نا فيد ژنان وه كو نها مه سه لا گولي و به سي و فاتى، ئه فنه نا فن، ئه م ما مه خسووسن بو مرو فى و بو ژنى كو ناف دانينه دبتن نا فيد حه يوانان عه له م داتينن، مه سه لا نا فى هه سپه كي مه علوومه خش (خش) و عه ره ب و عه جه م گازى دكن، ئه فنه ژى عه له من، يانى نا فيد مه خسووسن ب وان هه سپيد ناف دانينه و دبتن كو نا فيد مه خسووس لكاوى (لطاوى) چيلان داتينن نا فيد كان مه علوومه وه كو نها كزو و كه لش و كيلو داتينن و نا فيد چيلان ژى وه كو نها خزو و تيلو دانينن، نا فيد په ز و حه يوانيد مايى ژى ديسانى مه علوومه داتينن، ئه فنه ژى عه له مه.

۶-۴- ناوى شوين و ناوى كات

نووسهر ئه مه ي هه ر وهك عه ره بى (اسم مكان و زمان) هيناوه و له ريزمانى ئيستا دا ئاوه لئاوى شوين و ئاوه لئاوى كاتى بو دانراوه:

ئیسیم زه‌مان و ئیسیم مه‌کان ژێ هه‌ین، ئیسیم زه‌مان ناڤی وه‌قته‌کی مه‌علوومییه، وه‌کو نه‌ا دبێژی کو سوبه‌ بوویه و نیفرۆ بۆری یه و ئیڤار نێزوکه، ئەقنه‌ ناڤن ژ بۆی وان وه‌قتید مه‌علوومه. هه‌ر چی ناڤی کو ناڤید وه‌قتانن ئەو ژێ ئیسیم زه‌مانن. ئەمما ئیسیم مه‌کان ناڤید جه‌انن، مه‌سه‌لا وه‌کو نه‌ا دبێژی کو نه‌ولا کوور و زه‌ڤیا درێژ، می‌رگان، کانی، ئەقنه‌ ژێ ئیسیم مه‌کانن. یانی ناڤید وان جه‌ید مه‌خسوسه‌نه، هه‌رچی ناڤید کو ب ڤی ته‌رزی ناڤید جه‌انن، ئەو ژێ ئیسیم مه‌کانن. (بایه‌زیدی، ۳۲)

۵-۶- ناوی لیکدراو

له‌م جوهره‌شیاندا نووسه‌ر به «موره‌که‌ب» ی ناوه‌یناوه و پیتی وایه له‌ دوو له‌فز پیک دین، ئەوانیش ناو و سیفه‌تن. ئەو ناوانه‌ی بۆ باش و خراپ به‌کار دین، نووسه‌ر به‌ ئەسمایی زه‌میه‌مه و ئەسمایی هه‌سه‌نه‌ی ناوده‌نیت:

ناڤین ئەسمایید زه‌میه‌مه‌نه، یان ناڤید خرابن و ده‌لاله‌ت زه‌می دکتن، ئەمما ئەسمایید هه‌سه‌نه‌ ژێ هه‌بن کو ده‌لاله‌ت ل مه‌دحی و قنجی یی دکتن، ئەو ژێ هه‌م ناڤ و هه‌م وه‌سفا ب قنجی یه، مه‌سه‌لا وه‌کو نه‌ا دبێژین خیرۆ یومنۆ ئەقنه‌ ژێ ناڤن، لاکین وه‌سفه‌ ژێ، یانی ئەو مرۆڤه‌ قنجه‌ و خوه‌ی خیر و ب یومنه. (سه‌رچاوه‌ی پیشوو، ۳۳)

۶-۶- ناوی موته‌لق

نووسه‌ر مه‌به‌ستی ئەو ناوانه‌ن که ته‌نیا له‌ کۆمه‌لگه‌ی کوردیدا به‌کار دین و تاییه‌تن به‌ کوردان، وه‌ک: محۆ، علۆ و خلۆ. ناوی کونیه‌دار نووسه‌ر خۆی پیناسه‌ی ده‌کات و ده‌نووسیت:

کونیه‌ ئەوه‌ کو وه‌قتی کو زارۆک دوه‌لده، باب و دایید وی زارۆکی نیه‌تا ب خه‌به‌ری دکن، ئەگه‌ر کوره‌ ناڤی وی مه‌سه‌لا پاشۆ و میرۆ و سوارۆ داتینن، مه‌راما وان گویا ئەوه‌ کو ئەو کور مه‌زن بیتن و بیت پاشا و یان میر و یان بته‌ سواره‌کی قه‌وی زیده‌ قنج، وه‌ ئەگه‌ر که‌چه‌ ناڤی وی صونه‌ و جه‌واهیر و له‌عل داتینن، یانی نیبه‌ت دکن کو ئەو که‌چه‌ مه‌زن بیتن و سپه‌حی و رند بیتن، وه‌کو ئۆردکان وه‌کو جه‌واهیران وه‌کو له‌علان مه‌شه‌هور بیتن. هه‌رچی ئیسیمید کو ب ڤی ته‌رزی نه، ژ وان را کونیه‌ دبێژین.

۷-۶- ناوی بچوکراره (اسم التصغیر)

نووسه‌ر مه‌به‌سته‌که‌ روون ده‌کاته‌وه‌ که بچووککردنه‌وه‌ بۆ سووک ته‌ماشاکردن یان هه‌ژاری به‌کار دیت و به‌ نیشانه‌ی (ک) له‌ کورمانجی ده‌ناسریته‌وه‌:

ئیسیم ته‌سغیر ژێ هه‌یه، یانی ناڤ بچووک کرین، موواد ژ ته‌سغیری ته‌حقیره‌ یانی ژاریه‌، عه‌لامه‌تی ته‌سغیری حه‌رف کافه‌ ب ئاخیری ناڤی دزه‌لقنه، مه‌سه‌لا وه‌کو نه‌ا دبێژی کو کورک و بابک و مرۆڤکک. ته‌سغیری ئیسیمید هه‌یوانان و جامیدان ژێ دبتن، مه‌سه‌لا ناڤید هه‌یوانان

موشته‌ره که، له به‌رامبه‌ریدا یه‌ک واتای تورکی بۆ نووسیون، ژماره‌ی وشه‌کان ده‌گاته ۲۹۸ وشه: ئە‌فعالید موشته‌ره‌که، یانی ب شه‌ریکانی: ئاخافتن، خه‌به‌ردان، که‌للمین، پیاقتن، گۆتن، بیژه: سۆزسویلمک^۱. بۆرین، ده‌ربازبووین، خه‌رجین، کیچمک^۲. بۆراندین، ده‌ربازکرین، به‌ارتن، خه‌رجاندین: گیچورمک^۳

له به‌شی دووه‌مدا یه‌ک وشه‌ی کوردی هیناوه‌ته‌وه و له به‌رامبه‌ردا زیاتر له واتایه‌کی تورکی بۆ نووسیون. ئە‌م وشانه‌ش ژماره‌یان ده‌گاته ۱۰۵ وشه. ئە‌ف ئە‌فعالید مه‌زکووره مه‌عنایکه فیعل دوو و سۆ و چار هه‌بن هه‌موو موشته‌ره‌کن د مه‌عنایکه دا، لاکین ب عه‌کسا وان هه‌یه، ئیجاری فیعل بکه ب چهند مه‌عنان تیتن، لازمه تو بزانی ئیدی ئانه کوره‌جه به‌میلینی و مه‌عنا بکی. ئە‌فعال و ئە‌سمایید واحیده کو ب چهند مه‌عنا تیتن به‌یان بکن، مه‌سه‌لا: قوراندین: ^۴ اویمق و قومق معناسنه گلیور^۵

به‌شی سییه‌میان که ۱۰۲۵ وشه‌یه، چهند ناویکی کوردی هیناون و به شیوه‌ی گشتی یه‌ک واتای تورکی بۆ داناون، هه‌ر وه‌ک خۆی ده‌لێت: وه‌کو دنێ مه‌علوم بیتن کو ئە‌سماء ژێ هه‌ین، کو مه‌عنایکه و ب چهند ئیسمان دیبژین، مه‌سه‌لا وه‌کو نه‌ا دیبژێ کو ئاپ و مام: عه‌موودمکدر^۶ کور و لاو پسه‌ر: اوغل دیمکدر^۷ به‌رف، به‌فر: قار دیمکدر^۸

۸- به‌شی گفتوگۆی کوردی

ئە‌م به‌شه‌ی ده‌ستخه‌ته‌که که له لاپه‌ره ۱۲۷ ده‌ست پیده‌کات به‌ کۆتایی هاتنی ده‌ستخه‌ته‌که که لاپه‌ره ۱۴۴ ه کۆتایی پیدیت، بریتیه له پاشکۆیه‌ک و تیبیدا گفتوگۆیه‌کی نیوان دوو که‌سی کورد ده‌کات، گفتوگۆکه له رووکه‌شدا بۆ پراکتیک کردنی ئە‌و باباتانه‌یه که بایه‌زیدی خستویه‌تیه روو، به‌لام له راستیدا چهند لایه‌نیکی میژوویشی تیدا باس کردوو، به‌لام ئامانجی سه‌ره‌کیی پراکتیک کردنه تا ئاسان تیبگه‌ن، هه‌روه‌ک خۆی نوسیویه‌تی: وه‌کو دنێ لازمه کو هنده‌ک خه‌به‌ردان هین کو پیکه‌ه زه‌م دبن و باش ب وان دگه‌ل یه‌ک و دوو دئاخفن، به‌عه‌زه‌کی ژ وان

¹ Sözsöyleme.

² Geçmek.

³ Geçirmek.

^۴ ده‌رکردن، ده‌رکرن، ده‌رخستن.

⁵ Kovmak manasına geliyor.

⁶ Emu demektir.

⁷ Oğul demektir.

⁸ Kar demektir.

خه بهران ژی د زیلا فی ریساله یی زیکر بکن، دا ته که لوما کورمانجی ژی ل سهر تالیبان هیسای بیتن (بایه زیدی، ۱۲۸). باسه که له ژیر ناوی: زیل الرساله د به حسا سوئال و جه و ابانه: واته گفتوگویه که له شیوهی پرسپار و وه لامن. که سیککی بۆتانی له دیار به کره وه هاتوو و ده به ویت بچیتته شام، چند زانیارییه که له و ساله دا ده خاته روو، که ده توانین له م چند خاله دا کورتی بکهینه وه:

۱- فه رمانره وای بۆتان و دیار به کر له کوردان نه بوونه و حالی کوردان نه وسا باش نه بووه «وه لات نه راحه ته و میری مه ژی بیانیه و بی رحمه و حالی خوجیان ژ ده ست نین» (توحفه تولخولان فی زمانی کوردان، ل ۱۲۸).

۲- خوراک و ده غل هه رزان بووه، به لام پاره نه بووه و ریگهش زور به ترس بوونه و ئاساییشیان نه بووه: «خوارن و ده خل ئه رزانه وه لی دراف قهوی کیمه، دان و ستان دین نین و ری ژی زیده ب ترسن، بی قافله گه پان مومکین نینه.»

۳- قهزا و ناحیه کانی ئه وسای ده قهری بۆتان دیار به زیاتر له بیست قهزا و ناحیه بوونه و ژماره ی دانیشتوان زور بووه «وه لات قهوی مه زنه و ژ بیستی زیده قهزا و ناحیه هه یین و ژ پیست هه زاری ژورتر نفوسی تی هه یین و بقه ومه ده دوانزه هه زار خوی شه سه تخانه باژاری ژ ب ده رد که فتن، قهوی ژی هاتینه» (توحفه تولخولان فی زمانی کوردان، ل ۱۲۹-۱۳۰)

۴- ره وه ندی و کوچه رییه کورده کان زور جارن یاخی ده بن و ده چنه ئیران.

۵- شوکروللا خانی شکاکی فه رمانداری له شکری عه جه م/رافیزی ده کات و نیازی هیرشیان هه یه بو سهر عیلا زیلان.

۶- له شکری قزلباشان نه خۆشیان که وتوته ناو و زوریان لی مردوون.

۹- ئه نجام

به ره مه می توحفه تولخولان فی زمانی کوردان که له په نجا کانی سه ده ی نۆزده م نووسراوه، ده بیته یه که م به ره مه می په خسانی خۆمالیی کوردی که به ورده کارییه وه باسی ریزمانی کوردی بکات. به ره مه مه که له ژیر کاریگه ری زمانی عه ره بی و به به راورد کردنی له گه ل زمانی تورکی نووسراوه. مه لا مه حموود بایه زیدی به ره مه مه که ی بو خاتری ئه لیکساندر ژابای قونسولی رووس له ئه رزه روم نووسیوه. به ره مه مه که ویرای به شی ریزمان، هه رییه که له به شی فه ره ننگ و به شی گفتوگۆشی له خۆگرتوو. له به شی ریزماندا بایه زیدی هه ولیداو به باسی هه موو لایه نه کانی ریزمان بکات له پیت و ناو و کاره وه، به لام له هه ندیک بابه تدا به گویره ی رینووسی ئه وسا تووشی هه له بووه و به پیتی روانگه ی عه ره بی ریزمانی کوردی دارشتوو. له به شی فه ره ننگسازیه که دا که له هه مبه ر

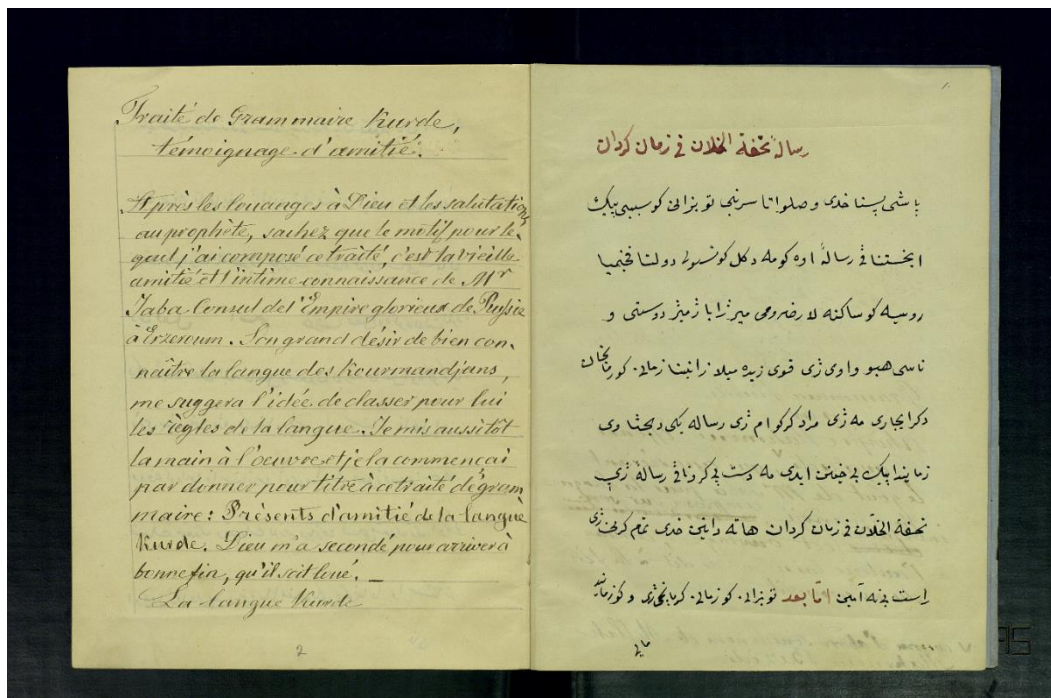
زمانی کوردی زمانی تورکی نووسیوه، نزیکه‌ی ١٥٠٠ وشه‌ی کوردی واتاکه‌ی به تورکی نووسیوه. بایه‌زیدی له به‌شی پرسیار و وه‌لام بو زیاتر فیربوونی زمانی کوردی، ئاماژه‌ی بو چند لایه‌نیک‌ی میژووی کورد به‌گشتی و میژووی ده‌قه‌ری بو‌تان کردووه.

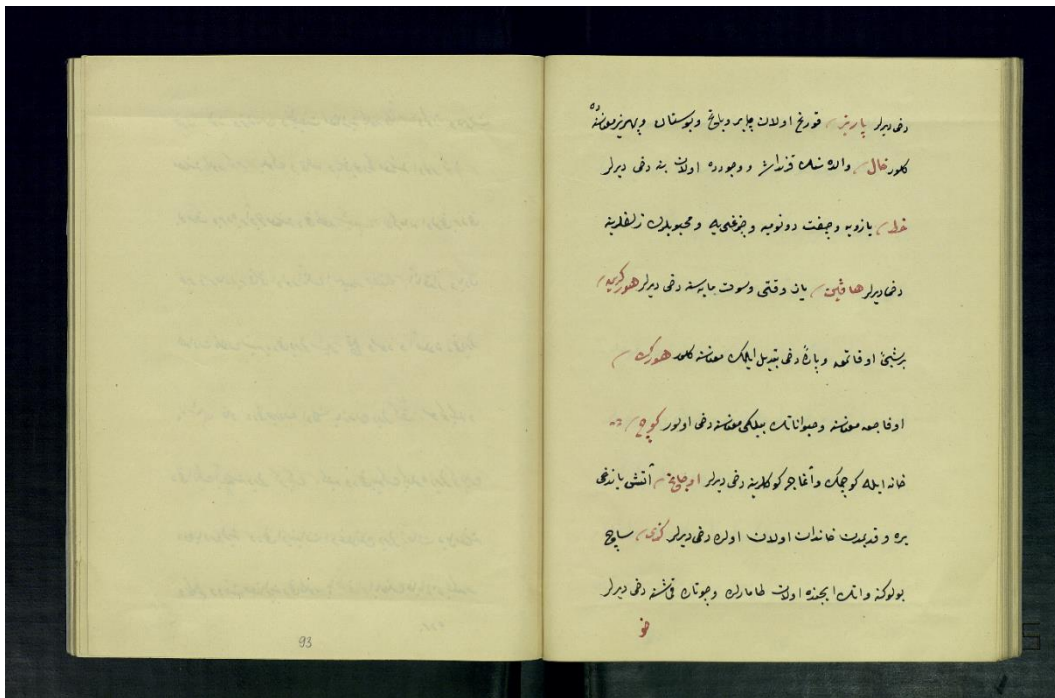
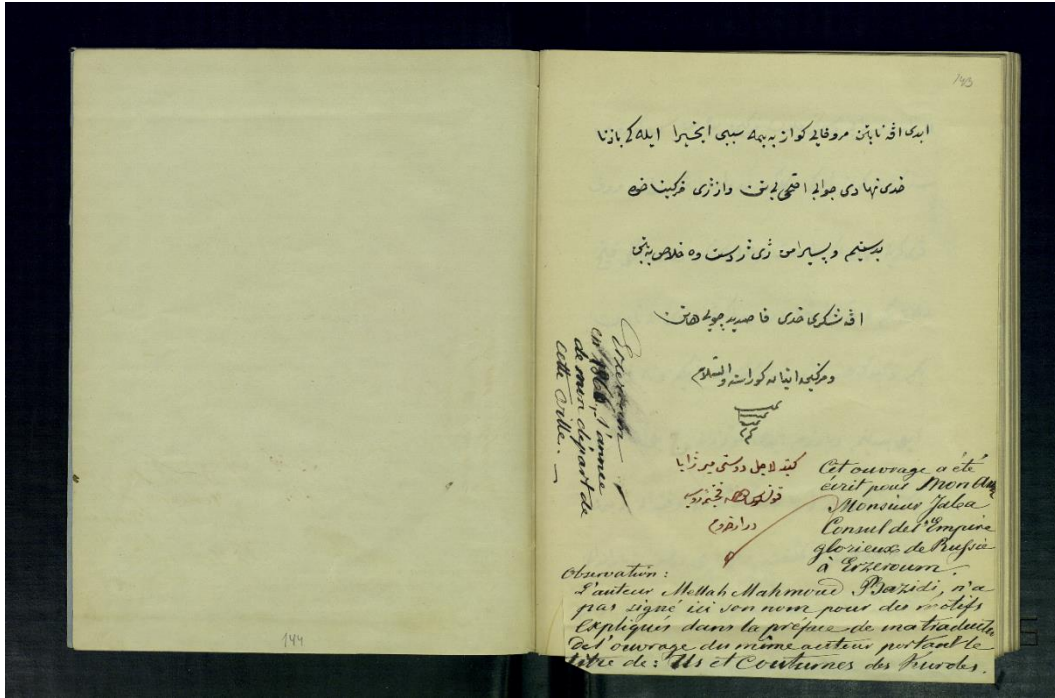
وینه‌ی چهند لاپه‌ره‌یه کی ده‌ستخه‌ته که

هذا کتاب قواعد
لسان کوردی به
في عادتہم

Grammaire kurde
par
Mehdi Mahomed Effendi
Bayazidi, qui appréciant
le goût de Mrs Jaba pour la langue
kourmandji, ~~composée sur parole~~
invitation cet ouvrage, comme
l'auteur lui-même le dit à la fin
du manuscrit, et dans sa dédicace.

✓ comme s'abore sous le nom de Mellak
Mahomed Bayzidi.

سه رچاوه کان

ژابا، ئۆگست (۲۰۱۰). فه رهه نگی کوردی-فه ره نسی. پیشه کی و وه رگیرانی پیشه کی و دوو باره له چاپدانه وهی نه جات عه بدوللا. هه ولیر.

پیربال، فه ره اد (۲۰۰۰). مه لا مه حموود بایه زیدی یه که م چیرۆکنووس و په خشاننووسی کورد. هه ولیر.

بایه زیدی، مه لا مه حموود (بیته). توحفه تولخولان فی زمانی کوردان. کۆلکسیۆنی ئه رشیقی ئه لیکساندر ژابا.

Ztürk, Mustafa (2017). *Koleksiyona Aleksander Jaba ya Destnivîsên Kurdî*.

Vekolîn û Saloxdan. Weşana Lîs.

Çelik, Murat (2015). *Adat û Risumatnameê Tewayifê Ekradiye, Mela Mehmûdê Bazîdî: Metn û Lêkolîn*. Têzî Master, Zankoya Mardîn Artuklu.